
НОВІ ЗНАХІДКИ ВИРОБІВ ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА З «МІСТА ВОЛОДИМИРА»

І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, Є. І. Архіпова

У статті публікуються цікаві знахідки виробів прикладного мистецтва X—XIII ст., виконані візантійськими та київськими майстрами, знайдені на території «міста Володимир».

У липні—вересні 1993 р. Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України провадилися археологічні розкопки на території садиби №12 по вул. Володимирській. У IX—XIII ст. вона входила до південної частини Київського дитинця. Огляд архівних матеріалів та археологічної карти Київського дитинця¹ виявив, що на цій території раніше розкопки не провадилися і будь-яких археологічних знахідок не виявлено. Неподалік, на схід, прямо перед досліджуваним майданчиком (на проїжджій частині вулиці і частині тротуару біля будинку №11) знаходяться рештки фундаментів кам'яних Софійських (Батийових) воріт X ст.² Перед ними знаходився рів, простежений під час земляних робіт на ширину до 10 м³. Здавалось вірогідним, що через досліджувану садибу в давнину мав пролягати земляний вал, який відповідно до розмірів воріт міг мати ширину близько 10 м. Під ним ми сподівались знайти матеріали раніші, ніж час побудови Софійських воріт, кінця X ст. Тим більше, що на північний захід у сусідній садибі (Володимирська, 10) в 1910—1911 рр. було виявлено групу ґрунтових могил IX—X ст.⁴, а дещо на південь і південний захід, на перехресті вулиць Володимирської і Великої Житомирської, знайдено окремі речі римського походження: золоті круглі бляшки (5) у вигляді розеток та фібула⁵.

Після знесення будинку початку XX ст. на досліджуваній ділянці були закладені розвідувальні шурфи і траншеї. За результатами цих робіт було встановлено, що давньоруські шари тут дуже пошкоджені під час будівельних робіт в XVII—XVIII і XIX—XX ст. Материковий лес залягає на глибині 1,25—1,40 м від сучасної денної поверхні. Тут було виявлено тільки залишки заглиблених частин трьох давньоруських будівель X—XIII ст. та 9 господарських ям X—XIII ст. зі значним археологічним матеріалом⁶.

У перевідкладеному стані вже з глибини 0,6 м від сучасної денної поверхні на ділянці траплялись окремі матеріали X—XIII та XV—XVIII ст. Фрагменти кераміки X—XII ст., амфор, скляних браслетів, кубики смальти, залізні ножі, цвяхи, шиферні пряслиця, чимало уламків плінфи X—XII ст., шматки печини, уламки шиферу (пірофілітовий сланець), каміння (кварцит), кістки тварин, тощо походять з рушеного прошарку і траплялись до глибини 1,2—1,4 м. Поряд з масовим давньоруським археологічним матеріалом тут було також виявлено і досить рідкісні й унікальні речі місцевого і візантійського походження, які збагатили скарбницю давньоруської і візантійської культур.

Великий інтерес становлять фрагменти амфори, орнаментованої по плічках різними зображеннями птахів та тварин. Вони були знайдені в заповненні ями № 7 XII—XIII ст., яка зруйнувала південну частину будівлі № 3 XI—XII ст. Обидва об'єкти виявлено на глибині 1,42 м від сучасної поверхні, але дно ями лежить на 40 см нижче підлоги будівлі, контури якої дуже зруйновані пізнішими перекопами та фундаментом сучасного будинку. Уламки амфори знаходились на рівні підлоги будівлі біля плями сильно обпаленої глини. Слід зазначити, що чимало фрагментів червоноглиняних амфор було виявлено як у заповненні ями, так і будівлі. На одному з них є графіті у вигляді літери «К». Крім кераміки XI—XIII ст., тут трапилось багато уламків плінфи 2,5 см завтовшки, шиферу,

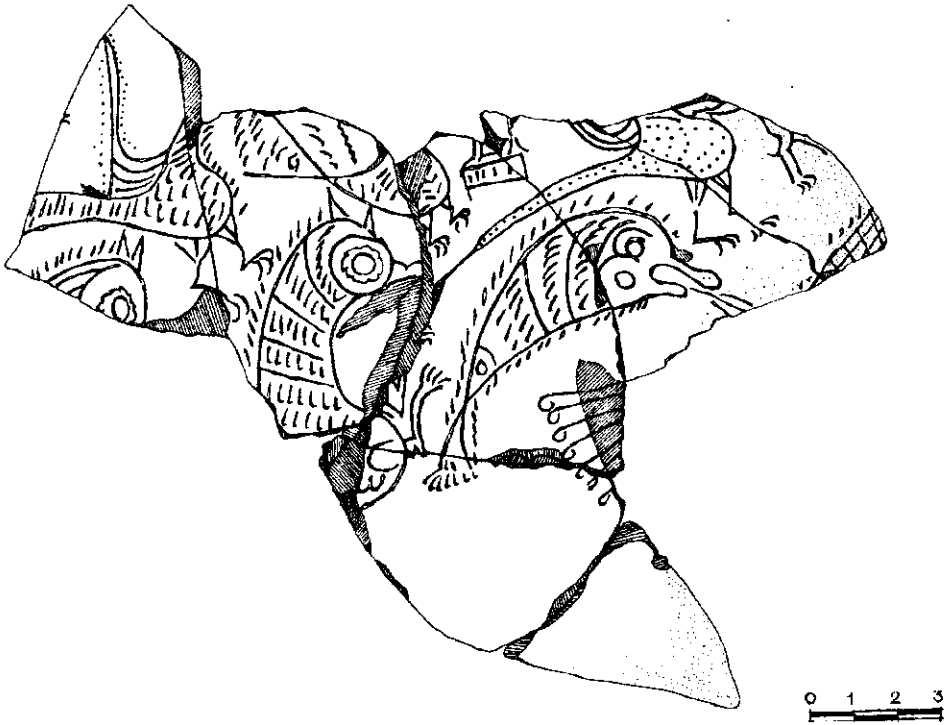

Рис. 1. Фрагменти плічок амфори з «міста Володимира». IX—X ст.

шматки вапнянково-цем'яного розчину рожевого кольору, ковані залізні цвяхи тощо.

Від орнаментованої амфори збереглися: фрагмент горловини і плічка, майже ціла ручка і фрагмент стінки з залишками нижньої частини другої ручки, шість фрагментів стінок, що становлять частину плічка посудини. Всі ці фрагменти орнаментовані, крім найнижчого, розташованого в місці переходу плічка до тулуба (рис. 1, 2).

За фрагментами амфора реконструюється як посудина з яйцеподібним, ймовірно, круглодонним тулубом, що мала низькі ручки-дужки, що кріпилися до горловини майже під прямим кутом. Висота горловини 5, діаметр — близько 8,5 см, товщина у верхній частині 0,8 см, в місці переходу до тулуба — від 1,4 до 1,7 см. Потовщення та напливи глини зсередини вказують на окреме формування горловини та тулуба, з'єднаних за допомогою стрічки-джгута (рис. 3). Стінки плічок мають характерний повздовжній рисунок, що вказує на застосування удосконаленого гончарського круга. Внутрішня поверхня горловини ребриста, відстань між ребрами 1 см. Зовні горловина має ступінчастий профіль та, дещо розширюючись, плавно переходить у круті плічка (рис. 2, 3). Поміж ребрами, у заглибленнях, утворених ними, нанесено врізний хвилястий зигзаг. Виходячи з фрагментів врізного зображення якихось овальних фігур на першому від вінець уступі, горловина перед вінцями була прикрашена дещо поіншому (рис. 2).

Ручки сплюснено-овальні, завширшки 5 см, з ребром, яке проходить приблизно посередині. Місце кріплення на горловині не досить ясне, але потовщення у верхній частині ручки, що збереглася, вказує на їх розташування майже під прямим кутом до вінця та прямовисно відносно плічок. Горло було не менш як 7 см заввишки, якщо ручки кріпилися на вінця, та десь 9 см, якщо — під вінцями. Останні не збереглися. Привертає увагу характер кріплення ручок до плічок. З внутрішнього боку кінець ручки безпосередньо з'єднаний з плічком, а зовні заходить на нього видовженим (3,5—4 см) виступом завширшки 1,5—2 см центральної частини ручки, трохи звужуючись донизу. Ручки ззовні орнаментовані врізними лініями в «ялинку» та до того ж мають ряд косоного штрихування. Час-

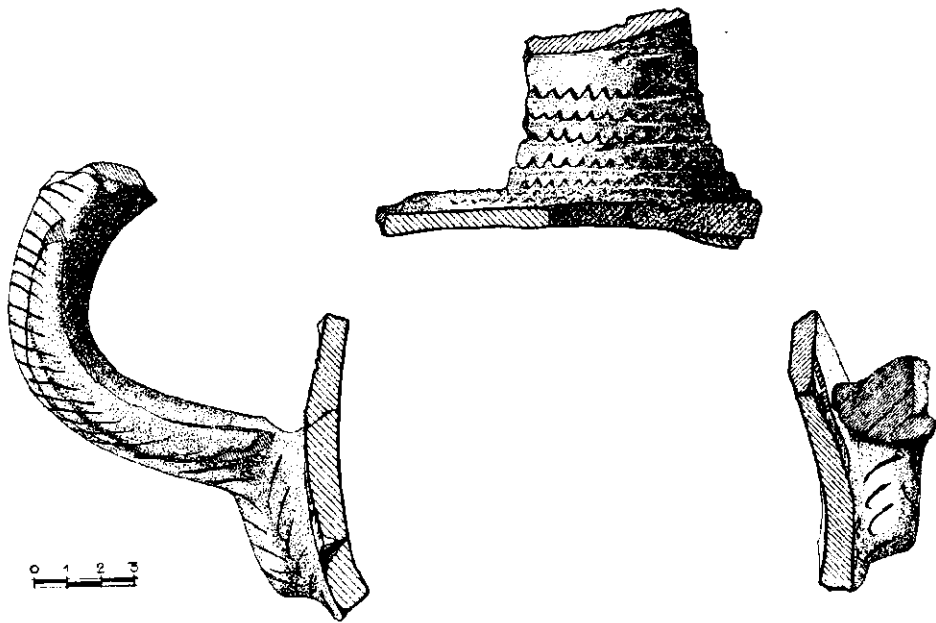

Рис. 2. Фрагменти ручок та горловини амфори з «міста Володимира». IX—X ст.

тини ручок, що виступають на плічка, мають чотири ряди штрихування, причому зовнішні виконано у «вільній» манері та трохи загнуто за формою виступів або утворено безперервною зигзагоподібною лінією (рис. 2, 3).

Поверхня тулуба амфори гладенька, без рифлення. Верхню частину посудини, виходячи з фрагментів, що збереглися, було поспіль вкрито врізною орнаментациєю. Вона починалася одразу ж за виділеною рельєфними поясками горловиною, розташовувалась по плічках, в т. ч. й під ручками, в широкій частині тулуба. Зображення виконано врізною лінією, штрихуванням та наколами. Сюжет можна визначити як зображення «Райського саду». У вільному русі, часто один над одним, подано профільні силуетні фігури дельфіна, фазанів, півня, фантастичних істот — грифонів з піднятими перед грудьми пазуристими лапами (збереглися фрагментарно), павичів (виходячи з решток зображень хвостів та корон-хохолків), стилізованого деревця та якоїсь будови(?), можливо, вівтаря (рис. 1).

Стилістично зображення дельфіна виконане в рамках античної художньої традиції. Подібне силуетне профільне зображення дельфіна відоме серед малюнків на мармуровому блоці з театру II ст. в Делосі⁷. Штрихування по контуру тулуба тварини створює ілюзію водяних бризок. Пір'я фазана, розташованого праворуч над дельфіном, виконане крапками, нанесеними тонким вістрям. Ліворуч від дельфіна збереглася голова, високі заокруглені груди та піднята лапа грифона. У нього гострі високі трикутні вуха, пташине око у вигляді розетки із центральним кружком-зіницею. Дзьоб та борідку пошкоджено зколом, але їхня наявність читається досить чітко. Пір'я передано врізними паралельними лініями та штрихуванням — «дужками» (майже так, як у дельфіна), навколо голови й понад шиєю додаткове штрихування, що передає, імовірно, пір'я. Слідом за цим грифоном прямує другий, від зображення якого збереглась тільки верхня частина голови та шиї з пір'ям, переданим паралельними лініями, які повторюють її контур. Над грифонами вміщено зображення птаха, можливо, родини фазанових (збереглась нижня частина тулуба). У неї довгий хвіст, пір'я якого передано паралельними штрихами, а підняте майже прямовисно крило по зовнішньому краю оформлене наколами. Над правим грифоном та дельфіном зображення птаха, який за формою нагадує півня (збереглося без голови). Пір'я його виконане косим штрихуванням «в ялинку». Між ним та фазаном вміщено зображення невизначеної фігури з прямокутною основою (збереглась фрагментарно), можливо, це вівтар. Нижче, під дельфіном, хвіст павича й частина зобра-

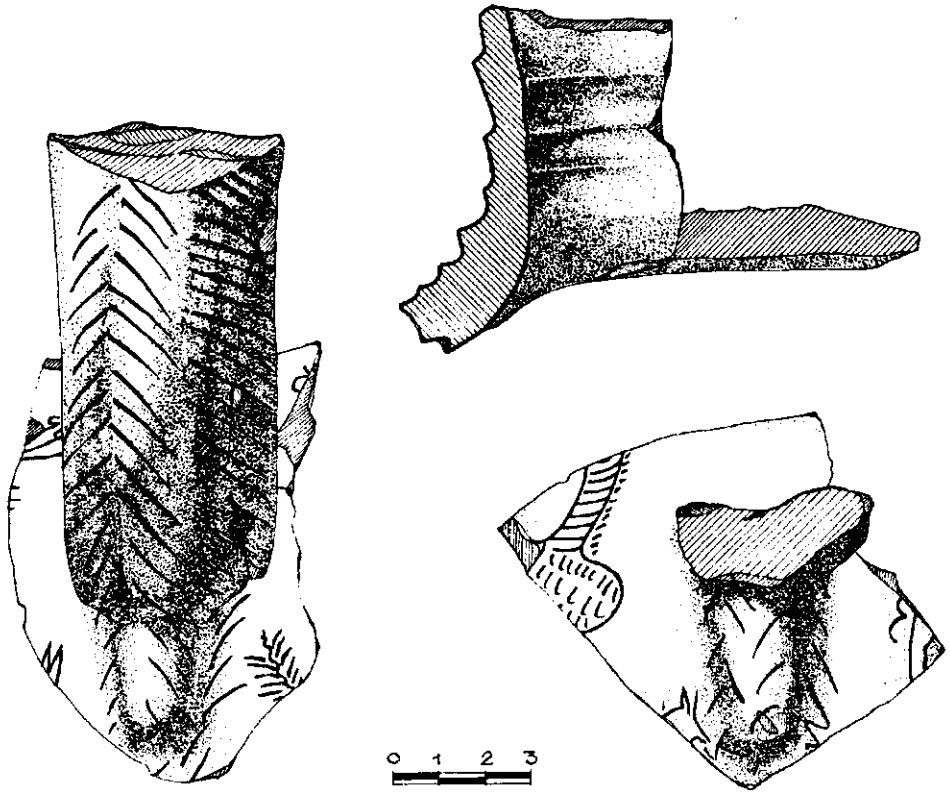

Рис. 3. Фрагменти ручок та горловини амфори з «міста Володимира». IX—X ст.

ження з сітчастим штрихуванням та наколами із зовнішнього боку контура, що нагадує сітку. Перед фазаном прямує тварина, від якої збереглися тільки задні ноги (лапа з пазурами та контур другої). Праворуч на стінці, де збереглася ручка, навколо її нижньої виступаючої частини — стилізоване зображення деревця з гілками у вигляді хвилястих ліній, а ліворуч — гострі стоячі вуха тварини(?). Над нею, ближче до горловини, хохолок павича у вигляді трьох ліній з кружечками на кінцях, які розходяться. Ліворуч від другої ручки (яка не збереглася) зображено морду тварини з гострими стоячими вухами та частину тулуба і хвоста птаха(?), орнаментованих штрихуванням «дужками» та паралельними навскісними лініями. Впевнено визначити зображення не вдається. Не зрозумілий характер зображення праворуч від ручки. Всі зображення досить щільно та безсистемно розташовані по плічках амфори.

За формою горла та особливо досить масивних ручок з виступаючим ребром кївська амфора може бути датована IX—X ст. Характерними особливостями амфор цього часу є їхні невеликі розміри, заокруглене денце, грушо- або яйцеподібна форма тулуба, масивні майже круглі або овальні в перетині ручки, іноді з ребром або валиком уздовж верхньої поверхні. Ручки майже прямовисно підіймаються від плічок, утворюючи кутовий згин та приєднуються до горловини попід самими вінцями. У нашому випадку ручки кріпляться до горловини під прямим кутом. Однією з відмінностей кївської амфори є відсутність борзд або рифлення, замінені багатю врізною орнаментацією. Цей тип амфор був поширений в IX—X ст. у Візантії (зокрема, в Константинополі), в Причорномор'ї, відомі вони і на Нижньому Дону та Київщині⁸. Ними користувались у хозарському Саркелі⁹. Типологічно вони близькі до пізноримських. Відродженням античного звичаю клеймування є ремісничі клейма, які звичайно розташовані на верхній частині ручки, поблизу горла, та іноді на плічку. Збіг ряду клейм вказує, що амфори привозили до Таврики та Саркелу з Візантії. Амфори цього типу було знайдено при розкопках палацу кінця IX ст. в кварталі Мангани в

Константинополі. У X ст. їх виробляють не тільки у Візантії, а й Причорномор'ї¹⁰. С. О. Плетньова вважає, що виробництво таких амфор тривало й в Саркелі¹¹.

Крім врізної орнаментатії, іншою визначаючою особливістю київської амфори є характер кріплення ручки на плічку посудини у вигляді видовженого накладного виступу. За походженням цей спосіб пов'язаний, ймовірно, з копіюванням дорогого металевих посуду. Трапляється він у керамічному комплексі раннього середньовіччя, наприклад, у амфороподібному посуді Болгарії (зразки з некрополя Девня-1 та с. Івансі Шуменського округу, що датуються кінцем VIII — першою половиною IX ст.; Селістри — перша половина X ст.¹²), Румунії (посудина з Фінтинем, округ Телеорман — друга половина IX — початок X ст.¹³), Чехії (амфороподібна посудина із Старого міста IX ст.). На думку Й. Поуліка, такий характер кріплення є проявом візантійського впливу¹⁴.

Форма київської амфори та особливості кріплення ручок дозволяють датувати її IX—X ст. та віднести до продукції візантійських майстерень.

Привертає увагу її поганий випал. Посудину виготовлено з жовтувато-брунатної дрібнозернистої глини. За рахунок випалених домішок органічного походження її черепок, проте, не досить щільний та має мажучу поверхню. Останнє, ймовірно, є результатом порушення технологічного режиму випалу та, можливо, пов'язане зі зміною терміну первинного просушування посудини, по плічках якої майже по вологій (може, трошки підсушеній) глині наносився врізний орнамент.

Слід також відзначити, що компоновання зображень на амфорі незвичайне для системи декору середньовічної християнської кераміки. З раннього середньовіччя зображення на посудинах, в т. ч. й на амфорах, традиційно мають фризове розміщення з чергуванням рослинних, тваринних та декоративних мотивів, іноді із вставками окремих фігурних антропоморфних зображень¹⁵. Такого ж принципу дотримувалися в оформленні полив'яних тарелей та чаш, які з'явилися у Візантії в другій половині IX ст., де форма визначає виділення центру та країв¹⁶. Вільним розташуванням окремих зображень по плічках та набором мотивів декор київської амфори найближчий до системи розпису візантійського декоративного мистецтва іконоборського періоду. В писаннях сучасників — іконошанувальників, наприклад, іконоборчі розписи храмів цього часу порівнювалися з городами та пташниками. Яскравим зразком цього мистецтва є розписи церкви Св. Кіріаки в Апірантосі на о. Наксос другої половини VIII - першої половини IX ст. з профільними силуетними зображеннями птахів (півнів) на світлому тлі. Стрічки, що розвиваються на шиях птахів — мотив, широко відомий на пам'ятках сасанідського мистецтва Ірану, яке впливало на розвиток візантійського мистецтва того часу¹⁷.

Стилізовані рельєфні зображення птахів, риб та тварин традиційно прикрашають білоглиняний посуд (тарілі і чаші), появу якого в Візантії відносять до другої половини — кінця IX ст.¹⁸. З використанням залістистих полімінеральних глин, які дають після випалу міцніший червоний черепок, орнаментатію головним чином стали наносити тонкою врізною лінією, що імітувала гравірування на коштовних металевих посудинах. Починаючи з XI ст. цей спосіб поширився у візантійському прикладному мистецтві¹⁹. Стилістичні особливості зображень на київській амфорі, зокрема декоративна проробка деталей штрихуванням, дужками та комами, зближують її художнє оформлення з декором константинопольської глазурованої кераміки зрілого середньовіччя (кінець IX — початок XIII ст.)²⁰. Зображення грифонів, павичів, фазанів, куропаток тощо користувались великою популярністю у візантійському мистецтві. Це був, наприклад, улюблений мотив візантійської книжкової мініатюри. У другій половині XI ст. з ним були знайомі й мініатюристи Київської Русі. В Ізборнику Святослава 1073 р. зображення павичів та куріпок введено до оформлення заставок. Тварин та птахів вміщено тут навіть по боках постаті Ісуса Христа²¹.

Знахідки амфор з подібною орнаментатією, проте, дуже рідкісні. Втім, про побутування таких посудин свідчать фрагменти стінок з Києва та Саркела.

Так, того ж 1993 р. фрагмент стінки амфори з врізною та рельєфною орнаментатією було знайдено ще в одному районі давнього Києва — на Подолі. Його було виявлено в шарі кераміки кінця XI — початку XII ст. у зрубній господарській будівлі початку XII ст. по вул. Оболонській, 12²². Фрагмент потрапив до

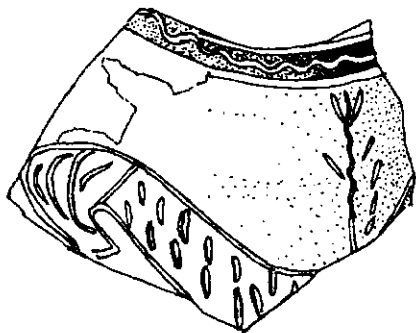

Рис. 4. Фрагмент стінки амфори з Подолу. XI(?) ст.

вогню та набув сірого кольору, його черепок щільний, доброго випалу. Це частина плічка біля горловини, з внутрішнього боку має потовщення — технологічний шов з'єднання горловини з тулубом. Перехід від горловини до плічок оформлено рельєфною хвилястою лінією, підкресленою вгорі та знизу паралельними врізними лініями. Від орнаментатції, виконаної гравіруванням, залишилася верхня частина стилізованого зображення рослини-деревця та фрагмент профільного зображення S-подібно вигнутого «міцного» хвоста тварини, ймовірно, дракона, декорованого паралельними парами дужок та штрихуванням (рис. 4).

Фрагмент стінки амфори з врізною орнаментатцією було знайдено також 1908 р. В. В. Хвойкою на садибі Петровського в районі Десятинної церкви.

Стилістично близькою до них є орнаментатція уламків т. зв. виточених посудин, знайдених у хозарському шарі Саркелу IX—X ст. Таку назву, за словами дослідників, вони одержали тому, що за прийомами обробки нагадують предмети, вирізані з дерева (особливо ручка складної форми, ніби вирізана з дошки). Черепки посудин добре випалені, жовтогаряче-червоного кольору. Врізні зображення, виходячи з двох фрагментів стінок, фризом, підкресленим хвилястою лінією, оперізували посудину. Тут репрезентований стародавній та поширений мотив: хижі тварини (собаки?) по боках стилізованого дерева. Шерсть тварин та крону дерева передано традиційним способом — врізні дужки та коми. На думку М. І. Артамонова, трактування хижаків саркельської посудини нагадує кобанські зображення такого роду й не виключене їхнє кавказьке походження²³. С. О. Плетньова вважає, що такі посудини довозили до Саркелу з Передньої Азії або Візантії²⁴.

Наведені приклади, таким чином, дозволяють розглядати київську амфору як зразок коштовного парадного або ритуального посуду, котрий з'явився в Києві, швидше за все, як імпорт або військова здобич київських дружинників.

Реконструйована форма амфори, характер кріплення ручок та багатство орнаментатції її верхньої частини, виконаної твердою рукою професійного різьбяр, дозволяють гадати, що її було зроблено на замовлення, можливо, в Константинополі в IX—X ст. як ритуальну або святкову посудину. Виробництво таких амфор, ймовірно, не мало масового характеру, але й не було винятковим у керамічній справі Візантії.

Безсумнівний інтерес становить ще ряд знахідок з розкопок цього року.

З рушеного прошарку походить фрагмент кістяного кистеня. Кистені — зброя кіннотника, призначена для нанесення удару в ближньому бою. Збереглася половина кістяної яйцеподібної гирки довжиною 5,5 см. По центру її проходить круглий наскрізний отвір діаметром 8 мм (рис. 5). Туди пропускався залізний стрижень з петлею на одному кінці. До нього кріпився ремінець довжиною до 50 см, який надягався на кисть.

Кистені у вигляді кістяних гирок видовжено-яйцеподібної форми були поширені на Русі з другої половини X та побутували до XIII ст. Виготовляли їх з рогу лося²⁵.

На поверхні виробу врізною лінією зображено княжий знак у вигляді двозуба, який вказує на належність зброї княжому дружинникові. Знак прямокутних абрисів, на ньому чітко видно правий зубець, що має заокруглення зсередини. Форму другого зубця не визначено через пошкодження. Знизу під основою двозуба продряпано хрест, поперечна перекладина якого дорівнює ширині основи двозуба. Типологічно даний знак відповідає знакам Рюриковичів.

За спостереженнями дослідників, подвійний контур з характерною рисою ранніх знаків X — першої половини XI ст.²⁶. Проте для ранніх знаків також є характерною присутність «нижнього вузла» у вигляді трикутника або заокруг-

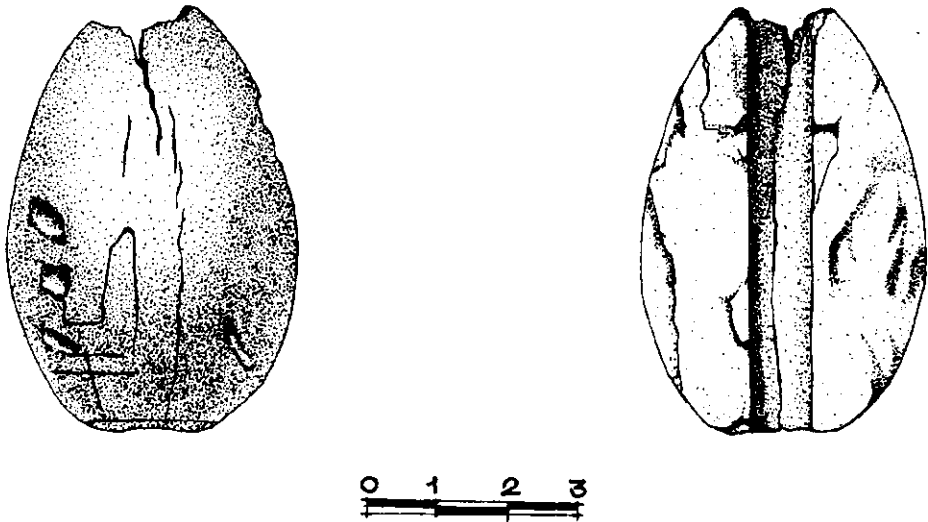

Рис. 5. Половина кістяної гирки кістєня. XII(?) ст.

леного виступу²⁷. А київський знак, як і більшість «лінійно-геометризованих» тамг пізнішого часу, має нижній відросток у вигляді хреста. Знаки такої схеми з прямими та відігнутими назовні зубцями є на кераміці та цеглі з Саркелу — Білої Вежі²⁸, персні-печатці з городища Княжа Гора та свинцевій товарній пломбі дрогичинського типу²⁹. Конкретна належність знаку цієї схеми нам невідома. Однак, оскільки сьогодні є загально визнаним, що княжі знаки у вигляді двозуба прямокутних абрисів пов'язані з нащадками Метислава Великого (1076—1132)³⁰, у нас немає підстав датувати його раніше, ніж другою половиною XI ст.

Мітити знаками власності кистені, виходячи з відомих науці матеріалів, було у воїнському звичаї давньоруського часу. Так, на кістяному кистені з Саркелу — Білої Вежі зроблено п'ять врізних знаків власності цього роду³¹. Наявність знаку на київському кистені вказує на належність зброї княжому дружинникові.

Великий інтерес становить і знайдена тут же шахова фігурка коня, виточена з кістки (рис. 6).

Тварину зображено стилізовано на галопі, кінцівки утворюють одне ціле з трапецієподібною підставкою. Передні ноги промодельовані до зап'ястів та скакальних суглобів, задні навіть не розчленовані, виділено тільки хвіст. З обох боків від нього просвердлено по парі круглих наскрізних отворів, ще одну пару таких отворів, з невеликим зсувом один від одного, зроблено під крупом, який виділено врізною лінією. Голова промодельована слабо, морда з вуздою утворює прямий кут. Поводи відділені від шиї круглим наскрізним отвором. Гриву не промодельовано. Розміри підставки 7×2,5, висота фігурки 6,5 см. Отвори в непророблених місцях виробу дають підстави вважати, що його не закінчено.

За формою дана фігурка належить до зображувальних шахів. Це — досить рідкісна знахідка. У новгородській колекції відома тільки одна фігурка засідланого коня, за розмірами менша, ніж київська (4,4×2,3×3,4 см). Скульптуру виконано більш реалістично, й вона має закінчений характер. Так само, як київську, її закріплено на прямокутній підставці. Фігурку знайдено в шарі 80—90-х рр. XIII ст., вона є витвором новгородського прикладного мистецтва³². Київську фігурку коня знайдено серед матеріалів XII—XIII ст. Незакінченість виробу вказує на його місцеве виробництво.

Місцевому ювеліру належить і шиферний (пірофілітовий сланець) медальйон (рис. 7) із напівокруглими виступами з зовнішнього краю (діаметр 5, товщина 0,5 см). Виріб є браком, на що вказує асиметричність форми та незакінченість врізної орнаменталії з обох боків диска. На лицьовому боці плетінкою зображено серцеподібну фігуру, причому, виходячи з руху стрічки

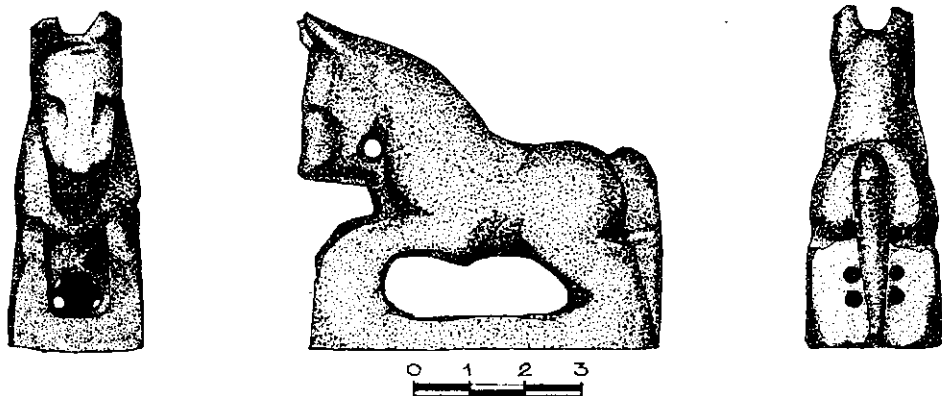

Рис. 6. Кістяна шахова фігурка коня. XII—XIII ст.

плетіння, орнаментальне зображення з якихось причин лишилося незавершеним. Ескізний характер має й зображення розетки на протилежному боці диска. Тонкою лінією по центру тут вирізано 8-пелюсткову розетку, обведену двома лініями, що утворюють кільце, половину якого заштриховано. До зовнішнього краю цього кільця з одного боку прилягає орнаментальна стилізована фігура, яка нагадує зображення «древ з рисами антропоморфізму» в центральних кіотцях київського обруча з Британського музею³³.

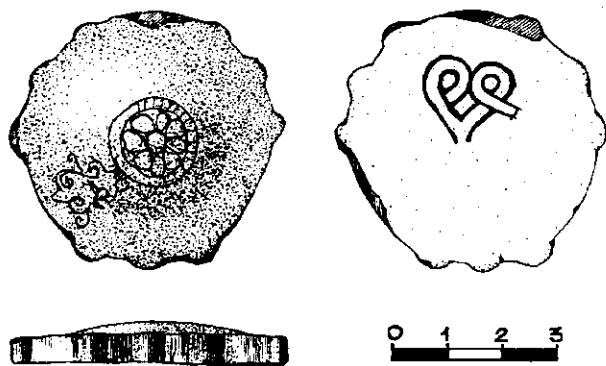

Рис. 7. Медальйон з шиферу. Брак ливарної форми(?). Кінець X ст.

Тонка врізна орнаментация, її ескізний характер дозволяють вважати цей виріб роботою різьбяр-ювеліра. Ймовірно, спочатку майстер планував створити ливарну форму, можливо, для лиття серцеподібних бляшок. Через брак у роботі виробу було надано круглої форми розетки-медальйона. Щоправда, і в цій якості виріб залишився незакінченим. Супроводжуючі матеріали дозволяють датувати його кінцем X ст.

Орнаментацию у вигляді плетінки з двох врізних ліній має одне з шиферних пряслиць, знайдених у рушеному шарі X—XI ст. (рис. 8). Ще на одному біконічному шиферному пряслиці (збереглась його половина) вирізано хрест.

Розглянуті знахідки, кожна з яких становить безсумнівний інтерес та є єдиною в своєму роді, ілюструють різні боки життя стародавнього Києва.

Про експорт предметів візантійського художнього ремесла до Києва наприкінці IX — X ст. свідчить знахідка амфори з багатою врізною орнаментацией. Унікальність знахідок такого роду, проте, поки що не дозволяє залучити цей вид продукції до складу таких предметів торговельного обміну, як, наприклад, візантійська полив'яна кераміка, надходження якої до Східної Європи відзначається дослідниками з другої половини IX, а головним чином — в X ст.³⁴. Це, швидше за все, предмет того коштовного начиння, яке визначене літописцем як «паволоки и сосуды различные», що потрапляло до Києва у складі посольських та весільних дарунків або у вигляді трофеїв³⁵. Топографія знахідок таких посу-

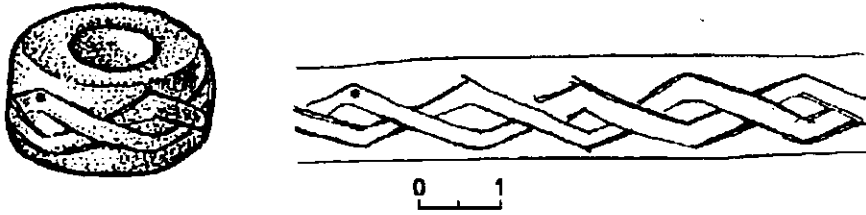

Рис. 8. Шиферне прясло з плетеним орнаментом. X—XI ст.

дин — «місто Володимира» та Поділ — вказує на можливих споживачів: князівсько- боярське середовище та купці.

Про розвиток місцевого кісткорізного ремесла свідчать знахідки кистеня та шахової фігурки коня.

З історії вивчення шахів на Русі відомо, що у XI—XIII століттях у слов'ян побутовали символічні і зображувальні шахи. Досить поширені були символічні шахи, умовний геометричний характер фігур яких робив їх виготовлення простішим та дешевшим, особливо на токарному верстаті. Під час археологічних досліджень у Києві та інших містах Київської Русі був знайдений весь комплект цього виду шахів. Виготовлення ж зображувальних шахів було трудомісткішим й дорожчим, тому, вірогідно, знахідки їх поодинокі. Фігурка коня з «міста Володимира», таким чином, є свідомством того, що у Києві поряд з шахами символічної форми, використовувались і зображувальні. Як і дві подібні за формою фігурки лодії, знайдені під час розкопок у Гродно і Волковиска³⁶, київська й новгородська фігурки коней є свідченням того, що комплекти давньоруських зображувальних шахів мали на той час сталі самотутні форми, відмінні від західноєвропейських.

Примітки

¹ Кишлевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. — К., 1982. Див. карту археологічних знахідок.

² Кишлевич С. Р. Вказ.праця. — С. 152.

³ Там же.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев. — М.-Л., 1958. — Т. 1. — С. 143—144.

⁵ Там же. — С. 80, 81.

⁶ Мовчан І. І., Боровський Я. С., Писаренко Ю. Г. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології АН України по Володимирській вул., №12 в 1993 р. // НА ІА НАНУ, 1993. — 15 с.

⁷ Reinach S. Antiquites decouvertes au Theatre de Delos // Bulletin de Correspondance Hellenique. — Paris, 1889. — Pl. XII.

⁸ Яковсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979. — С. 71—75.

⁹ Плетнева С. А. Керамика Саркела-Белой Вежи // Труды Волго-Донской археологической экспедиции, II. // МИА. — М.-Л., 1959. — №75. — С. 241. — Рис. 28.

¹⁰ Яковсон Л. А. Ранневизантийские гончарные печи в Восточном Крыму // КСИИМК АН СССР. — 1954. — №54.

¹¹ Плетнева С. А. Там же. — С. 244.

- ¹² *Дончева-Петкова Л.* Българска битова керамика през ранното средновековие (втора половина на VI — края на X в.). — София, 1977. — С. 80, 85. — Табл. XIX, 260, 261; XXII, 286, 287.
- ¹³ *Comşa M.* Ein Begräbnis — Fundverband aus den 9.-10. Jh. In Fintinele (Kreis Teleorman) // *Dacia*, n. s., XIII, 1969. — P. 432. — Fig. 5a, b.
- ¹⁴ *Poulik J.* Staroslovanska Morava. — Praha, 1948. — P. 183. — Tabl. XXVII, 1.
- ¹⁵ *Wulff O.* Altchristliche und mittelalterliche, byzantinische und italienische Bildwerke. — Teil. 1. — Berlin, 1909. — №1507—1511, 1514—1516.
- ¹⁶ *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство. — С. 83—93; *Wulff O.* Altchristliche. — Teil. II. — Berlin, 1911. — №2069—2071, 2081—2084, 2091—2094.
- ¹⁷ *Полевой В. М.* Искусство Греции. Средние века. — М., 1973. — С. 133, 134. — Рис. на стр. 104.
- ¹⁸ *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство. — С. 83.
- ¹⁹ Там же. — С. 119—120.
- ²⁰ *Wulff O.* Op. cit. — Teil. II. — Taf. XXII, 2071, 2077, 2081—2084; Taf. XXIII, 2091, 2092, 2094.
- ²¹ *Лихачева В. Д.* Художественное оформление Изборника Святослава 1073 г. // *Византия и Русь.* — М., 1989. — С. 291—310.
- ²² *Сагайдак М. А., Сергеева М. С., Михайлов П. С.* Дослідження Київського Подолу // *Археологічні дослідження в Україні 1993 року.* — К., 1997. — С. 117—120. — Рис. 1, 15.
- ²³ *Артамонов М. И.* Саркел — Белая Вежа // *МИА.* — 1958. — №62. — Т. 1. — С. 43, 45. — Рис. 31.
- ²⁴ *Плетнева С. А.* Указ. соч. — С. 253.
- ²⁵ *Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф.* Вооружение // *Древняя Русь. Город, замок, село.* — Археология СССР. — М., 1985. — С. 311, 312.
- ²⁶ *Макаров Н. А., Чернецов А. В.* Сфрагистические материалы из Белоозера // *Древности славян и Руси.* — М., 1988. — С. 238.
- ²⁷ *Молчанов А. А.* Еще раз о таманском бронзовом «Брактеате» // *СА.* — 1982. — №3. — С. 224.
- ²⁸ *Щербак Л. М.* Знаки на керамике и кирпичях из Саркела — Белой Вежи // *МИА.* — 1959. — №75. — Табл. VI.
- ²⁹ *Рыбаков Б. А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // *СА.* — 1940. — Т. VI. — №25, 50.
- ³⁰ *Молчанов А. А.* Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X—XIII вв. // *Вспомогательные исторические дисциплины.* — Л., 1985. — Вып. 16. — С. 70. — Табл. II.
- ³¹ *Артамонов М. И.* Саркел — Белая Вежа. — Т. 1. — С. 76. — Рис. 55.
- ³² *Линдер И. М.* Шахматы на Руси. — М., 1964. — С. 73. — Рис. на 27 стр.
- ³³ *Макарова Т. И.* Черное дело Древней Руси. — М., 1986. — С. 78. — Рис. 38, 39.
- ³⁴ *Макарова Т. И.* Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси // *САИ.* — М., 1967. — Вып. E1-38. — Рис. 9.
- ³⁵ *Даркевич В. П.* К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным) // *КСИА АН СССР.* — М., 1974. — Вып. 138. — С. 94.
- ³⁶ *Линдер И. М.* Указ. соч. — С. 57—60.

И. И. Мовчан, Я. Е. Боровский, Е. И. Архипова

НОВЫЕ НАХОДКИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА ИЗ «ГОРОДА ВЛАДИМИРА»

В статье впервые публикуются находки уникальных произведений искусства, найденные на территории «города Владимира» в Киеве: фрагменты византийской амфоры IX—X в. с богатой врезной орнаментацией, а также изготовленные местными ремесленниками фигурка коня из комплекта костяных изобразительных шахмат XII—XIII в., половина костяной гири кистеня с княжеским знаком схемы Мстислава Великого и изделия из пиррофиллитового сланца X—XI в.— медальон и пряслице, украшенные гравированной орнаментацией.

I. I. Movchan, Ya. E. Borovsky, E. I. Arkhipova

NEW FINDINGS OF THE APPLIED ART WORKS FROM THE «CITY OF VLADIMIR»

It is the first publication of findings of unique applied art works discovered in the territory of the «city of Vladimir» in Kiev: fragments of the Byzantine amphora of the 9th-10th cent. with rich incised decoration, a figurine of a horse from a kit of ivory chess-men of the 12th-13th century, a half of a small ivory weight of a bludgeon with the prince's symbol of Mstyslav the Great's pattern, articles made of pyrophyllite schist dated 10th-11th centuries: a medallion and spindle ware decorated with engraved ornament.

СТАРОДУБСКОЕ ОПОЛЬЕ В IX—XII вв.

В. Н. Гурьянов, Е. А. Шинаков

В работе на основе археологического материала и привлечения данных физической географии рассматривается процесс заселения одного из микрорегионов Древней Руси в IX—XII вв.

На первом этапе (X в.) заселение Стародубского ополья совершалось под эгидой всего Киевского государства, а не отдельных его составляющих, и, скорее всего, из нескольких центров. Главным из этих центров безусловно был Чернигов. В последние годы вопрос о взаимоотношениях Киева и Чернигова рассматривается историками под новым углом зрения. Констатируется тот факт, что в XI—XII вв. Черниговское княжество выступает соперником Киевского¹. Для подобного соперничества Чернигов и Черниговское княжество в целом должны были обладать необходимым социально-экономическим потенциалом. Складывание этого потенциала во многом зависело от уровня развития сельскохозяйственной округи городов княжества. Как справедливо отметил П. П. Толочко, «на Руси города, являясь экономическими, политическими и культурными центрами земледельческой округи, своим возникновением и развитием обязаны этой округе, а следовательно, не могут быть поняты в полной мере без знания ее хозяйственной структуры, экономического и демографического потенциала, характера ее взаимодействия с городом»². Зависимость уровня экономического и военно-политического потенциала древнерусских городов от плотности заселения подчиненной им территории отмечена и на материалах Чернигово-Северщины³.

© В. Н. ГУРЬЯНОВ, Е. А. ШИНАКОВ, 1998